

La Matèria Farmacèutica de la farmàcia del monestir de Santa Maria la Real de Nájera

The pharmaceutical products *Matèria farmacèutica* of the pharmacy of the Santa Maria la Real de Nájera Abbey

Martí PUJOL FORN, Cesca NIUBÓ PRATS, Maria Rosa BUHIGAS CARDÓ

Museu Cusí de Farmàcia. Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya. C.E.: pujol.forn1@cofb.net

Resum - L'objectiu d'aquest treball és donar a conèixer el contingut de la matèria farmacèutica inclosa en els recipients de la farmàcia barroca del monestir de Santa Maria la Real de Nájera de 1785. L'inventari resultant de l'estudi permet concloure que es tracta d'una farmàcia de gran format per l'elevat nombre de productes (uns 320 aproximadament), d'una típica apotecaria conventual de l'orde de Sant Benet, que segueix la tradició clàssica galenista amb presència majoritària de remeis d'origen vegetal (un 80%) i amb poca presència de medicaments químics i minerals.

Paraules clau: farmàcia barroca, *botica* de Nájera, matèria farmacèutica, Museu Cusí.

Resumen - El objetivo de este trabajo es dar a conocer el contenido de la materia farmacéutica de los recipientes de la farmacia barroca de Nájera de 1785. El inventario final del estudio permite concluir que se trata de una farmacia de gran formato por el elevado número de productos (unos 320 aproximadamente), de una típica botica conventual de la orden benedictina, que sigue la tradición clásica galenista con presencia mayoritaria de remedios de origen vegetal (un 80%) y con escasa presencia de medicamentos químicos y minerales.

Palabras clave: farmacia barroca, botica de Nájera, materia farmacéutica, Museu Cusí.

Abstract - The aim of this work is to publish the content of the pharmaceutical products *matèria farmacèutica* of the baroque pharmacy of Nájera Abbey of 1785. The final inventory made in this Pharmacy allows us to conclude that it is a large pharmacy of typical Benedictine Abbey with high number of products (about 320), which follows the classical Galenic tradition with a majority presence of remedies of plant origin (80%) and with a low presence of chemical and mineral medicines.

Keywords: baroque pharmacy, Nájera Abbey Pharmacy, Pharmaceutical Products *Matèria farmacèutica*, Museu Cusí.

Objectiu

Donar a conèixer el contingut de la Matèria Farmacèutica (M.F.) inclosa en els recipients de la farmàcia barroca del monestir de Santa Maria la Real de Nájera de 1785.

Introducció històrica

La col·lecció més valuosa del Museu Cusí de Farmàcia del Masnou és l'antiga apotecaria (*botica*) barroca del monestir de Santa Maria la Real de Nájera construïda entre 1781 i 1785, una *botica* de les més

ben conservades d'Europa i que ocupa un lloc d'honor dins les farmàcies antigues d'origen conventual.

Aquesta farmàcia va ser comprada per Joaquim Cusí l'any 1921 als hereus de l'últim apotecari monjo benedictí, de nom Benito Gil, i qui va ser el qui va traslladar la farmàcia l'any 1835 des del convent (que estava en perill a causa de la proposta de desamortització de Mendizábal) fins a una casa propera al carrer San Marcial.

S'han fet molts estudis i publicacions sobre la *botica* de Nájera, la seva història, el contingut global, la decoració i la propietat actual que és la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya (RAFC). Als interessats us remetem a la bibliografia (Ylla-Català et Sorní, 2004; Ylla-Català, 2013 i 2014). En canvi, no s'ha publicat mai cap estudi sobre la Matèria Farmacèutica que contenen els recipients de la *botica*. L'objectiu d'aquesta presentació es donar a conèixer aquesta matèria farmacèutica i relacionar-la amb els coneixements de medicina i farmàcia de finals del segle XVIII, època de la il·lustració.

La farmàcia de Nájera, una farmàcia del segle XVIII

Com estava distribuïda la farmàcia no se sap, perquè no s'ha trobat documentació referent a aquesta apotecaria, però si que se sap que estava situada a la planta baixa de la casa de l'abat davant del convent i podem suposar que era la típica d'una farmàcia barroca hereva de les *boticas* del Renaixement que separaven l'espai més ornamental per atendre el públic de l'espai de preparació de les formulacions:

- En primer lloc la *botica* pròpiament dita amb els recipients i atuells per a contenir els medicaments: calaixos de fusta, albarels i urcèoles de ceràmica amb l'escut de l'abadia, vasos de vidre de les prestatgeries i flascons esmerilats del cordialer. Tot plegat decorat en una escenografia barroca esplèndida que deixa bocabadats als visitants.
- En segon lloc, la *rebotica*, l'espai de treball per a preparar les formulacions. De fet els atuells necessaris estaven repartits entre la *botica* i la *rebotica*: taules, morters grans de ferro, de pedra, morters petits de bronze, pindolers, balances, termòmetres,

Figura 1 - Vista general de la farmàcia barroca.

alambins i estris per a destil·lar, forns i estris per a calcinar, etc.

- En tercer lloc, el **jardí botànic** on es cultivaven les plantes medicinals (la base de la farmacologia de l'època), plantes exòtiques, arbres fruiters i també, segurament, un viborer, un terrari per a sargantanes i un estany per a sangoneres.
- En quart lloc, una **biblioteca de consulta** amb llibres de ciències naturals, de medicina, botànica, cirurgia, etc. i, sobretot, llibres sobre farmàcia majoritàriament en llatí i alguns en castellà o francès: formularis i farmacopees del segle XVII, XVIII.
- Possiblement una **fresquera, bodega o cova** per a mantenir alguns productes en fresc.

Pesos i mesures utilitzats

Les primeres ordenances específiques per a apotecaris apareixen durant el regnat dels Reis Catòlics i, posteriorment, de Carles I que el 1543 va manar ajustar el sistema de pesos al marc salernità. Posteriorment Felip II va imposar el marc castellà basat en el marc de l'antiga Roma. En el marc saler-

Figura 2 - Granatari del segle XVIII.

nità una unça = 540 grams; en el marc romà una unça = 576 grams. Els pesos mèdics del marc romà eren (Taula 1):

Taula 1 -Pesos mèdics segons el marc romà.

Mina = 1,5 lliures
Lliura = 12 unces
Unça = 8 dracmes
Dracma = 3 escrúpols
Escrúpol = 2 Òbols
Òbols = 2 semiòbols
Semiòbol = 1,5 síliques
Síliqua = 4 grams
Gra = pes d'un gra de civada de mida regular (aproximadament 0,05g)

A la *Farmacopea Española 5ª edición*, de 1865 els pesos mèdics són (Taula 2):

Taula 2 -Pesos mèdics de la Farmacopea Espanyola 1865.

Lliura mèdica = 12 unces = 345 g (equival a 3/4 de la lliura civil de Castella que són 460 g)
Unça = 8 dracmes = 28,8 g
Dracma = 3 escrúpols = 3,6 g
Escrúpol = 24 grams = 1,2 g
Gra = 0,05 g

Recipients per a contenir medicaments

A la *botica* de Nájera hi ha 4 tipus de recipients:

- **Calaixos de fusta** - Per a drogues o parts de drogues medicinals sense polvoritzar. Una part (124) amb una llegenda en llatí que identifica la planta; una altra part (91) en calaixos grans (34) o petits (57) identificats amb un número (1, 2, 3, etc.) i el seu contingut podia variar segons les necessitats. El nombre total de calaixos és, per tant de 124 + 91 = 215.
- **Pots de ceràmica blanca de l'hemicycle principal** - En total 325, entre albarels grans, albarels petits (anomenats també *pildoreros*), urcèoles grans i urcèoles petites. És possible que l'objectiu de part de les peces petites fos únicament per a ornamentació. Decorats amb l'escut de l'abadia i amb un

espai per a la llegenda del contingut. La llegenda s'ha pogut identificar en 90 ítems; en la resta s'ha esborrat totalment o parcial o bé no hi havia llegenda. Per a guardar productes polvoritzats o preparats simples o compostos. Segurament tapats amb taps de suro.

- **Vasos de vidre cilíndrics de color verd** - En total 107 dels quals 81 etiquetats amb llegenda intel·ligible del contingut. Per a extractes, productes minerals, preparacions simples o compostes. Segurament tapats amb pergamí o paper parafinat.
- **Flascons de vidre amb tap esmerilat del cordialer** - Situats en el centre de l'hemicicle. Amb l'escut de l'abadia. En total 81 dels quals 22 etiquetats amb llegenda intel·ligible del contingut. Per a contenir líquids, tintures i xarops.

Així, doncs, varen arribar al Museu Cusí de Farmàcia del Masnou (Taula 3).

Llistat de la Matèria Farmacèutica de la Farmàcia de Nájera

L'any 2012 una estudiant de Farmàcia becada, Sra. Eugènia Urpí, alumna de la Dra. Anna M. Carmona, va estar treballant durant 6 mesos en la identificació de les drogues, simples i compostes dels quatre tipus de recipients amb llegenda, una tasca que no va resultar senzilla a causa de nomenclatures complicades, abreviatures difícils d'interpretar, inscripcions mig esborrades, etc. Al final es va poder identificar la major part de la matèria farmacèutica i es va confeccionar una fitxa per a cada ítem amb la intenció de revisar-les i publicar-les en el moment oportú. El treball que presentem avui correspon a la revisió i actualització de la feina feta durant l'any 2012.

Figura 3 - Calaixos de fusta.

A partir de les fitxes inicials s'ha preparat unes **fitxes resumides** que s'han ordenat alfabèticament en un llistat MS Word. Majoritàriament d'acord amb el nom llatí de la matèria farmacèutica que figura en el recipient encara que també hi ha alguna denominació en castellà. Quan una droga o un ítem està repetit

Taula 3 - Ítems de matèria farmacèutica arribats al Museu Cusí de Farmàcia del Masnou.

Total d'ítems amb nom del preparat i sense nom	Ítems amb nom del preparat intel·ligible	Ítems amb nom del preparat il·legible o sense nom
Calaixos: 215	124	91
Pots de ceràmica: 325	90	235
Vasos de vidre: 107	81	26
Flascons cordialer: 81	22	59
TOTAL 728	317	411

Figura 4 - Ceràmica: urcèoles i albarels.

Figura 5 - Vasos de vidre.

s'han reunit totes les presentacions en la mateixa fitxa. Per exemple, la fitxa del cascall (*Papaver somniferum*) inclou la planta en un calaix, l'opi en un recipient de ceràmica i dues tintures d'opi en el cordialer. Sempre que ha estat possible s'han agrupat les presentacions o formes galèniques similars, per exemple arrels, flors, pólvores, tintures, trociscos, *lapis*, píndoles, etc.

Cada fitxa resumida inclou 8 columnes amb la següent informació:

- Columna 1. Nom de la Matèria Farmacèutica amb el llatí com a llengua prioritària
- Columna 2. Classificació de l'ítem química-galènica (simple o compost; vegetal, animal, mineral, orgànic) i indicacions terapèutiques prioritàries en el cas que l'ítem tingui un ús terapèutic en el moment actual
- Columna 3: Ubicació de l'ítem (calaix, ceràmica, vidre o cordialer)

Figura 6 - Cordialer.

- Columna 4: Origen, descripció de l'ítem (composició en el cas de plantes; obtenció en el cas de productes químics inorgànics /orgànics)
- Columna 5: Ús medicinal històric i actual
- Columna 6: Preparats galènics simples o compostos. S'indiquen en cursiva. En el cas de compostos s'han tingut en compte les farmacopees i formularis dels segles XVII, XVIII i XIX
- Columna 7: Altres usos, notes i curiositats
- Columna 8: Bibliografia. S'han tingut en compte 9 obres: *Palestres* de Félix Palacios, *Codex* de 1758, *Pharmac. matritensis* de 1762, *Pharm. matritensis* en castellà de 1823, *Farmacopea universal* de 1829, *Farmacopeas españolas* de 1865 i 1884 i dues obres modernes: *El Dioscòrides renovado* de Pius Font i Quer del 2014 i *Fitoterapia, vademécum de prescripció* de Vanaclocha i Cañigüeral del 2003

En total hi ha 283 fitxes de Matèria Farmacèutica de les quals 35 són ítems repetits (un 12,4% de

fitxes amb més d'una presentació). El conjunt de les fitxes es publicarà al web del Museu Cusí (www.museucusi.cat) a disposició de les persones interessades en la seva consulta.

Inventari resultant

La taula següent (Taula 4) dona una visió global de la M.F.

De la taula anterior es poden extreure alguns comentaris interessants:

- I. En la M.F. de Nájera dominen les substàncies simples ja que el nombre de productes compostos no arriba al 10%.
- II. Dominen els preparats vegetals (quasi el 80%), que són la base de la farmacologia de l'època, seguit dels productes químics minerals (un 13%). Es podria dir que la farmàcia de Nájera s'enquadra dins d'un esquema galènic clàssic (Galè, Dioscòrides, Messué). A l'època hi ha-

Taula 4 - Resum de l'inventari de matèria farmacèutica.

<p>Nombre total de fitxes: 283 Nombre de fitxes repetides: 35; en percentatge: 35/283 (12,4%) Hi ha un 12% de fitxes amb més d'una presentació</p>
<p>Nombre de simples: 263; en percentatge 263/283 (93%) Nombre de compostos: 25; en percentatge 25/283 (9%); Domini molt ampli dels simples Nota: Sumen més de 100% ja que hi ha fitxes amb més d'una presentació que són a la vegada simples i compostos</p>
<p>Nombre de vegetals: 223; en percentatge 223 /283 (79%) Nombre d'animals: 13; en percentatge 13/283 (4,6%) Nombre de minerals: 36; en percentatge 36/283 (12,7%) Nombre d'orgànics: 11; en percentatge 11/283 (3,9%) Domini dels vegetals (79%), seguits pels minerals (13%), animals (5%) i orgànics (4%)</p>
<p>Nombre de vegetals exòtics (principalment de Sud-Amèrica i Àsia): 31; en percentatge respecte al nombre de vegetals: 31/223 (14%)</p>
<p>Nombre de simples vegetals amb indicació terapèutica actual: 121; en percentatge 121/223 (54%)</p>
<p>Nombre de simples animals amb indicació terapèutica actual: 5; en percentatge 5/13 (38%)</p>
<p>Nombre de simples minerals amb indicació terapèutica actual: 7; en percentatge 7/36 (19%)</p>
<p>Nombre de simples orgànics amb indicació terapèutica actual: 6; en percentatge 6/11 (55%)</p>
<p>Nombre de compostos amb indicació terapèutica actual: 5; en percentatge 5/25 (20%)</p>

vien, sobretot a les ciutats, farmàcies amb molta més presència química mineral, influenciades per les idees de Félix Palacios, autor de la *Pa-lestra* i traductor del *Curso Chimico* de Lémery. De totes maneres la tecnologia química encara es basava en l'Alquímia i l'Espargiria, els medicaments químics amb mercuri, sofre, antimoni, arsènic, etc. eren emprats amb molta precaució a causa de la seva toxicitat i els metges i apotecaris eclèctics de l'època probablement combinaven els dos tipus de terapèutiques per poder assolir l'objectiu de guarir els pacients.

- III. Els vegetals exòtics representen el 14% dels vegetals i són testimoni de les noves incorporacions a la M.F. de plantes sud-americanes, asiàtiques i espècies. Per exemple: gíngebre, bàlsam de Tolú, clau d'espècia, senet, quàssia amarga, quàssia purgant, pebre de cubeba, ipecacuana, canyella, guaiac, mirobàlan, pebre blanc, pebre de Bengala; mirra, quina, assafè-

tida, cúrcuma, jalapa, faves de Sant Ignasi, nou vòmica, vainilla, etc.

- IV. El percentatge de simples vegetals que tenen un interès terapèutic en la actualitat és bastant elevat ja que supera el 50%. Això vol dir que més de 120 plantes de la M.F. de Nájera s'utilitzen avui dia. Per exemple, per citar-ne algunes, camamilles, valeriana, senet, menta, malví, àrnica, hipèric, espígol, regalèssia, genciana, malva, pebre blanc, sàlvia, ruda, til·la, noguera, ruibarbre, calèndula, boixerola, borrajia, fenigrec, saüc, ginebrer, àloe, magraner, esparreguera, romaní, serpoll, sanícula, comí, fonoll, melilot, tussílag, etc. I també s'ha de dir que, a l'època, es feien servir plantes avui en desús o desaconsellades per la seva toxicitat com ara acònit, nou vòmica, digital, tabac, jalapa, briònia, laurèola, etc.
- V. El percentatge de simples minerals amb indicacions terapèutiques actuals és baix, del 19%

i confirma que la terapèutica química/mineral de la època, basada en l'antimoni, el mercuri, el sofre, l'arsènic, els minerals naturals i l'or i les pedres precioses, era, mirada amb els ulls actuals, ineficient o molt perillosa.

- VI. Els productes animals (sols un 5%) estan de baixa en relació a èpoques precedents, segles XVI i XVII. El percentatge de simples animals amb indicacions terapèutiques actuals és del 38%. Encara que els escurçons varen continuar fins el segle XIX per a confeccionar la *Triaga Magna*, la resta de productes d'origen animal van anar decreixent amb el pas del temps (pedres bezoars, tintura de castor, *intestina lupis*, cantàrides, unicorns, etc).
- VII. Els simples orgànics representen sols un 4% del total. Són 11 productes d'origen natural dels quals 6 tenen indicacions terapèutiques actuals (un 55%). A finals del segle XVIII i començaments del XIX encara no existia la síntesi orgànica (que no va arribar fins al 1828 amb l'obtenció de la urea per part de Wöhler) i per això el seu nombre és tan limitat.
- VIII. El percentatge de productes compostos amb indicacions terapèutiques actuals és sols del 20%. No tenen interès la *Triaga Magna*, el bàlsam Locatelli, els electuaris purgants o astringents, les píndoles (estomàtica, artrítica, balsàmica, *lucis major*, d'or), els trociscos diversos, els compostos antimoniais, els *lapis* compostos etc. Alguns productes encara tenen interès, com l'alcohol camforat, l'èter alcoholitzat (licor anodí de Hoffmann), les tintures compostes d'opi i la tintura d'hipèric.
- IX. La M.F. podia ser un vegetal, un animal (o alguna de les seves parts), un mineral o bé alguna forma farmacèutica galènica; a la M.F. de Nájera es poden trobar: parts de plantes (flors, llavors, fruits, fulles, escorces, arrels, pólvores, resines, gomes, làtex), minerals en pols o en forma de *lapis*, solucions, extractes, infusions, alcoholats, tintures, trociscos, píndoles, bàlsams, conserves, electuaris i *lapis* minerals.

Conclusions finals

- Les principals conclusions derivades de l'estudi de la M.F. de la *botica* de Nájera són:
- El domini de les plantes medicinals i dels seus preparats demostra que es tracta d'una farmàcia clàssica i galenista.
- Segueix la tradició i la línia de les farmàcies conventuals típiques benedictines.
- L'escassa presència de medicaments químics i minerals en aquesta farmàcia de finals del segle XVIII i començaments del segle XIX demostra que no es tractava d'una farmàcia espargírica que elaborés i treballés habitualment amb remeis químics.
- Aproximadament la meitat de les plantes medicinals (unes 120 plantes) encara tenen un ús actual demostrant la vigència de la terapèutica vegetal o Fitoteràpia.
- Aproximadament un 14% de les plantes medicinals són espècies exòtiques procedents de Sud-Amèrica o Àsia demostrant que, en relació a les noves drogues, la farmàcia de Nájera estava al dia.
- Els productes de la M.F. de Nájera avui dia en desús ho són perquè no han demostrat la seva eficàcia i han anat perdent les seves suposades virtuts medicinals o bé perquè es tractava de productes perillosos per a la salut (cas de plantes i minerals tòxics o molt tòxics).
- Pel nombre total d'ítems de la farmàcia (uns 320 d'identificats) es pot concloure que es tractava d'una farmàcia força important que donava servei no sols al monestir i als habitants de la població de Nájera sinó també als pobles veïns i als pelegrins que feien el camí de Santiago que tenien a Nájera una parada quasi obligada.

Bibliografia

- YLLA-CATALÀ I GENÍS, M. *La botica del Monasterio de Santa Maria La Real de Nájera*. Discurso Academia Iberoamericana de Farmacia. Granada: Academia Iberoamericana de Farmacia, 2013.
- YLLA-CATALÀ, M. La botica del Monasterio de Santa Maria la Real de Nájera. *Pharmatech* 7 (2014), p.60-67.
- YLLA-CATALÀ I GENÍS, M.; SORNÍ I ESTEVA, X.. *El Museu Cusí de Farmàcia*. Barcelona: Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya - Alcon, 2004.